

Cild XIV

1964

TÜRKİYAT MECMUASI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ
TARAFINDAN ÇIKARILIR

Kurucu :

Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü

STANBUL, EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ

1965

ZİMAHŞERİ 'NİN DOĞU TÜRKÇESİ İLE « MUKADDİMETÜ 'L - EDEB » İ

ZEKİ VELİDİ TOGAN

Bu makale, dostum Prof. Franz
Taeschner'e, 75. doğum yılı
dolayısı ile ithaf olunmuştur.

« *Muqaddimetü 'l - edeb* » e yazdığı önsözde (farsçasının Wetzsp. neşri 302; İshak-Hocası Ahmed Efendi, *Akşâ el-arab*, 1,3, 4) Mahmud Zimahşerî, devrin hükümdarı Horezmşah Atsız'ın « بهاء الدين علاء الدولة والدين الاسبهسالار » « آتسز بن خوارزمشاه » Arab dilini diğer dillere tercih ettiğini ve kendisine, çok zengin olan saray kitap hazinesi için « حزانة كتبه المعمورة » bir nüsha yazmasını emretmiş olmasına mebni bu emre uyararak kitabını Atsız'ın adına ithaf ettiğini ve kitap “bütün memleketlerde çok makbûle geçmiş olduğundan Horezmşah'ın aziz isminin her zaman ve mekânda ve bütün dillerde cârî olmasını istediğini” ifade eder. « فأردت ان لا يزال المذكوراً في كل زمان و مكان ويكون اسمه العزيز جارياً على كل لسان والله » . Bazı yazmalarda biraz değişik şekilde yazılmış olan bu önsözden, « *Muqaddimetü 'l-edeb* » in Zimahşerî tarafından, “bütün dillerde” dediği başka lisanlar ile de telif edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu “bütün diller” onun için elbette farsça, horezmce ve türkçe demek idi. Kitaba, «Atsız», yahut «Horezmşah» isimleri ile birleştirilen bir unvan, bilhassa bu eserin türkçesi için yakışırdı. Nitekim, biz bu kitabın « *Lûgat-ı Horezmşâhî* » unvanı ile olanlarını da görüyoruz. (Meselâ, Manisa kütüphanesindeki 2849 numaralı nüsha gibi).

Eserin horezmcesini ben 1951'de neşr etmiştim: *Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-adab*, İstanbul 1951. Fakat, eserin türkçe glossarının, muahharan yapılmış batı türkçelerine nisbeten daha çok olan doğu türkçe nüshaları arasında asıl Zimahşerî'nin kendisine aid olan ilk şeklini tesbit etmek kolay değildi. Bunlardan « Çağatay

Ulusu »nda yapıldığı malûm olan bir şeklini Prof. N. Poppe 1938'de neşr etmiştir: *Mongolski slovar Mukaddimat al-adab*, Leningrad 1938. Bu doğu türkçe «*Muqaddimetü'l-edeb*» nüshalarını Türkistan'da gördüğüm gibi, 1923'te Paris Millî Kütüphanesi (Suppl. Turc nr. 288) ile 1925'ten sonra, İstanbul kütüphanelerinde olan nüshalarını da gördüm. Bunlardan Hiva'da 739/1338'de yazılmış bir nüshayı 1927'de «*İslamica*» mecmuasında (c. III, s. 210) zikr etmiştim. Sonraki araştırmalarımda, Türkiye kütüphanelerinde «*Muqaddimetü'l-edeb*» in bir çok yazmalarını tesbit ve tedkik ettim; hattâ kısmen bunları karşılaştırdım. Gördüğüm nüshaların ehemmiyetli olanları, tarafımdan konulmuş remizleri ile şunlardır:

1) A = İstanbul Üniversite Kütüphanesi'nde, Edebiyat nr. 4655 (şimdi A. Y. 114) numara ile kayıtlı olan, 715/1315 yılında Barçkentli (yanî Sırderya havzasından) Mes'ud tarafından yazılmış nüsha. (Kolofor: وقد وقع الفراغ من تحريره عصر يوم الجمعة الخامس والعشرين من صفر حتم بالخير والظفر من شهور سنة خمس وعشرة وسبعمئة على يد العبد الضعيف الراجي الى رحمة ربه اللطيف مسعود بن محمد بن موسى خواجه البارجكندی متع (بها زمانا طويلا). Yazmanın sonunda Hacı Alî isminde birisinin bu kitabı 840/1436'da 220 «midad» dirhemi mukabilinde satın aldığına dair bir kayıt var: صاحبه ومالكه الحاج على بن يعقوب عفى عنهما اشترى في شهر: Bu «midad dirhemi» nin ne olduğu belirsiz; ihtimal, kara dirhem demektir ki, muhtemelen bu «midad» «mütedavil» mânâsındadır. Meselâ, يتوا بيوتهم على مداد واحد, yani denmektedir. Yalnız türkçe tercümeyle ihtiva eden bu nüsha, Horezm türkçesi nüshaların en iyilerindedir.

2) B = Topkapı Sarayı, Ahmed III kütüphanesi, nr. 2243, yalnız tercümeyle ihtiva eder. Yazı tarzı itibarı ile «A» nüshasının yazıldığı memlekette yazılmıştır. Başında Şerefeddin isminde bir imamın 776/1374'de vefatına dair bir kayıt buluyor: توفي الامام العالم مولانا شرف الدين بن: «حمد الله في الثالث عشر من ذي القعدة سنة ست و سبعين وسبعمئة».

3) T = Topkapı Sarayı, Ahmed III, nr. 2740, türkçe ve farsça glosar, türkçesi bazan kırmızı mürekl eple yazılmış, bazen de beyaz kalmıştır. XIV. asır ortasında yaşamış olan Hivalı Şems (Şams Hiyvaği) tarafında yazılmıştır.

يدى اضعف عباد الله محمد بن يوسف السرايى الكاتب اصلح الله شأنه فى غرة
شعبان سنة ثمان وثلاثين وسبع مائة. Türkçesi nâdir olan bu nüsha Horezmlî
bir âlim tarafından istinsah edilen farsça nüsha olmak, yani Zimahşeri'nin
farsça glossarı olmak bakımından çok mühimdir. Yazmanın kolofonu
ve kenar notları başka bir yerde bahis mevzuu olacaktır.

8) S = Âtîf Efendi, nr. 2768. 799/1397'de Musa bin Mürsil, meşhur
ismi ile Şeyh Dağkağ tarafından yazılmış bir nüsha. Yazmada doğu
türkçe kelimelerin yanına batı türkçeleri de yazılmıştır.

9) Ş = Yenicami kütüphanesi Hatice Turhan yazması, nr. 322.
Sivaslı Abdülvâhid bin Abdülmecid tarafından Kahire'de Rebiülâhîr
769/1367'de bir doğu türkçe nüshasından alınarak yazılmış ve oğuzca
ile karıştırılmıştır. Mamafih, doğu türkçesi metin tenkidinde güzel isti-
fade edilecek vaziyettedir.

10) Y = Yozgat Kütüphanesi yazması, nr. 396. 10 Cumadiülevvel
655/25 Mayıs 1257 tarihinde Horezm'de İbrahim bin Mahmud Sûfî el-
Müezzin tarafından yazılmış çok mühim nüsha; kâşifi olan Prof. Ah-
med Ateş tarafından «Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi», VIII (1958), ş.
90-93'de tavsif edilmiştir.

11) S = İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde nr. 1619'da bulunan Altın-Orda
nüshası. Kitabın ilk kısmının sonunda Saraylı Hibetullah tarafından «Eski
Saray» da 10 Muharrem 741 / 6 Temmuz 1340'da yazıldığı : « فرغ من كتابة :
القسم الاول هبة الله السرايى فى البقرة المباركة المسماة بسرايى القديمة يوم
عاشورا », ikinci kısmının da aynı zat tarafından 740 Şevvâl başında
/ 1340 Nisan'da yazıldığı : « تم قسم الافعال بيد اضعف عباد الله هبة الله »
26 Muharrem 741 / 22 Temmuz 1340'da yazıldığı tasrih edilmiştir. Yazmada
türkçe glossar tam olmayıp bir çok yerlerde sadece farsçası yazıl-
mıştır. Altın-Orda kültür hayatını aksettiren bu yazmadaki zengin
notlar ve ekler hakkında bu makalenin almançasında kâfi malûmat
verilmiştir.

12) Mn = Manisa Kütüphanesi, nr. 2850, Saraylı Hibetullah bin Mah-
mud bin Kasım bin Ahmed bin Mes'ud Hüsameddin tarafından «vezirlerin
sultanı» olan Emîr Murad bin Emîr Şâhin bin Emîr İzzeddin'in hazinesi
için 25 Ramazan 800/13. VI.1398'de yazılmıştır : « تمت كتابته مقدمة الادب »

بعون الله الملك الوهاب على يدي الضعيف هبة الله بن محمود بن قاسم بن احمد بن مسعود بن حسام الدين السرايى رسالحة لسانة سلطان الوزراء المنصور على الأعداء المؤيد من السماء الامير بن الامير مراد بن الامير الكبير السعيد الشهيد امير شاهين بن امير عز الدين لازالت قببات دولته على قمة الجوزا و ايات جلال حشمته مكتوبة على جهة السماء يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من شهر رمضان المعظم سنة حجة على جهة السماء يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من شهر رمضان المعظم سنة حجة. Burada zikr edilen emîr ve vezir Murad bin Şâhin hakkında başka bir kayda tesadüf edemedim.

13) P = Paris Supplement turc, nr. 287. Kitabın ikinci (ef'âl) kısmı ile başlar. Yalnız Horezm türkçe glossardan ibarettir; herhalde XII. asırda yazılmıştır. Yani, « Y » yazması ile asırdadır. Vr. 201-219 başka bir elle sonradan yazılmış olmalıdır. Paris Millî Kütüphanesi'ndeki (Suppl. Persan nr. 1631) farsça tercümenin yazması da Horezm'de yazılmış bir nüshadır. Kâğıt ve yazı bakımından iki nüsha karşılaştırılabilir.

14) Bn = Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 yazması. Safer 681 / 1282 'de yazılmış olup, Horezm türkçesi, ara sıra farsça kısımlar vardır. Eski Horezm türkçelerinin yanına bazan daha muahhar bir doğu türkçe ilâve edilmiş; meselâ vr. 129 « أقدم عليه » karşılığı olarak « اشنو كچى اينك اذا » şeklinde yazılan eski Horezm türkçesinin yanına « ايلكارو كچى » yazılmıştır. Kitabın sonunda 776/1374 senesine ait bir kayıd da vardır: « طارق تى يوز يتمش التى دا تورور ». Bu nüsha da, « Y » ve « P » yanında üçüncü mühim nüshadır. Burada « تاريخ » kelimesinin « طارق » şeklinde yazılmış olması Horezm türkçeleri yanına yazılan türkçelerin Bulgar taraflarında yazılmış olduğunu tahmin etmeyi mümkün kılmaktadır; orada ططر ve طبخز، الط تار ve توقوز، التى şeklinde yazılmıştır. (bk. Harun Yusupov, *Vvedenye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiyu*, 1960, s. 68, 71). Bu nüshanın türkçesi, arapçasına nisbeten daha muahhar zamanda, başka bir el ile yazılmıştır. 681 arapçasının, 776 da türkçesinin yazılış tarihi olabilir.

15) L = British Museum, Add 7429 nüshası ki, 760/1359 'da yazılmıştır (bk. A. Rich, *Catalogue of Arabic MSS*, p. 241). İkinci kısım (ef'âl) ile başlar, Vr. 1-8 doğu türkçe, fakat hemen hemen bunun arkasından muahhar türkçe eklenmiş. Bu nüshada horezmce glosslar da ara sıra bulunuyor.

Bu yazmaların karşılaştırılmasından doğu türkçe glossarın, muhtelif yer ve zamanda değişikliklere maruz kalmakla beraber, Poppe'nin neşrettiği çağatayca glossardan farklı olarak hepsinin bir tek Horezm türkçesine irca edebileceğini anlamış bulunuyorum. Esas nüshalar «A», «P» ve «Bn» nüshaları idi. «Y» nüshasından haberim yok iken, «Bn» ve «P» nüshalarını Paris ve Berlin'de tedkik etmiş idiysem de, fotoğrafını tedarik edememiştim. Bu yüzden esas olarak, İstanbul'da mevcut «A» nüshasını almak icab etti. Bu nüshayı İstanbul'da bulunan ve burada sayılan 11 nüshada mevcut doğu türkçe tercümelemlerle ikmal ederek kitabın türkçesinin Zimahşeri tarafından yazılan aslını ihya etmek mümkün olacağını düşündüm ve eserin horezmcesi ile meşgul olurken türkçesi ile de uğraştım. «Ef'âl» kısmının başlarında iken Viyana'ya gitmem icab ettiğinde, o zaman İstanbul'da yaşamakta olan Kazak Türkleri bilginlerinden Ayit Muhammed'den bu işi devam ettirmesini rica ettim. O da bu işi kabul etti ve bir kaç senede bu işi tamamladı. Onun müsvedde halindeki nüshası bugün Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde mahfuz bulunmaktadır. Bu müsveddede yazmalar için ihtiyar olunan remizler, vaktiyle benim vaz ettiğim ve Ayit Muhammed tarafından da olduğu gibi tatbik olunan remizlerdir. 1939'da bu işi tekrar ele aldığımda, kitabın türkçesinin neşrinde bilhassa «P» nüshasını esas edinmek gerektiğini, daha sonra «Y» yazmasını «P» ile beraber alınması gerektiğini gördüm.

Ben, «*Muqaddimetü'l-edeb*» in doğu türkçe tercümeli yazmalarını Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan kütüphanelerinde de görmüş, yahut mevcut olduklarını işitmişim. Türkistan'daki nüshalardan birisi Özbekistan İlimler Akademisi el yazmaları kataloğunda (Taşkent 1952, I, 188) eski "özbekçe" tercümeli olarak kaydedilmiştir. Umumî intibamı şudur ki, Zimahşeri'nin türkçe glossarının aslı ilk şeklini tesbit etmek için onun aynı kitaba yazdığı horezmce ve farsça glossarlarını da ele alarak her üçünü karşılaştırmak şarttır. Türkçe glossar gibi farsçası da, ya Zimahşeri'den tamamen müstakil olarak yeniden yapılmış, yahud da Zimahşeri'nin bu farsça glossarı zaman ve mekâna göre tadilata uğramıştır. Bu hususu kitabı lâtinceye tercüme eden Wetzstein ile, türkçeye tercüme eden İshak-Hocası Ahmed Efendi de fark edememişlerdir. Bizim kütüphanelerimizde farsça glossarın Horezm'de yazılan en eski nüshası Damad İbrahim Paşa'daki «R» nüshasıdır. Bu nüsha diğer muahhar farsça glossarlarından farklı olarak horezmce glossara daha yakın bulunmaktadır. İşte, bu hususun türkçe glossar için de vârid olduğu görüldü. Üç dildeki glossarın, bilhassa

Kitabın ilk "isimler" kısmında Horezm'in hususî hayat ve kültürünü aksettiren fasıllar mühimdir. Meselâ, bu kısmın 18. bâbında ziraat, soğarma ıstılahları, yemekler, içkiler, kıyafet, ev esbabı; 19. bâbda evzan, at neveleri ve cinsleri, renkleri, eğer takımları; 20. bâb'da deve, koyun, sığır ve vahşî hayvanların türlü nevelerinin isimleri gibi. Bu kayıtlara göre meselâ, « مثقال » in horezmce ve Horezm'de yazılan farsça glossarlarındaki karşılığı "gram" « غرام » dir; türkçesi ise "ağram" « برساغو »; arapça « قفيز », horezmce « ساغو », farsça « يك ساغو », türkçesi « برساغو » dir. Arapça « مد », horezmce « باطماج برخرش », türkçesi « بر بائمان بركرش » dir. Burada Horezm türkçesi "kiriş" in, horezmce "xrş" dan geldiği âşikârdır. XIV. asrın ilk yarısında « Mukaddimetü 'l - edeb » in türkçesini, yani « A » nüshasını yazan Barçkentli Türk, Horezm türkçesi ile olan kelimeleri iyi anlayamadığından, karşılık olarak bazen yeni ve yanlış bir tercüme vermiş, yahut okuyamadığı yazıyı gördüğü şekilde tersim edivermiştir. Meselâ, at renklerinden arapça « محبب » kelimesinin « P » nüshasında olduğu gibi « تيزينكا تكرو آق آط » şeklinde yazılan, yani "dize kadar beyaz at" demek olan karşılığını « A » nüshasını yazan zat, Horezm türkçe nüshalarda doğru okuyamamış, noktasız olarak « بيركا نكي آق آط » şeklinde yazıvermiştir. Arapça « أطربه الفرح والحزن » cümlesinin Horezm türkçesi ile « يونكول قيلدى انى سفونج تقي قذغو » yazılan tercümesini, hafif demek olan « كونيول قيلدى انى سفونج » yani "yenil" kelimesini كونيول okuyup « كونيول قيلدى انى سفونج » şekline çevirmiştir. Yine «ef'âl» bâbında arapça « اجاب عليهم بخيله » cümlesinin horezmce karşılığı « بار از يدا هنا بريرتقى فرلشدر » farsça, yani Zimahşeri tarafından yapılan farsça tercümede « بانك كرد ز ايشان بلشكرش », türkçesi « P » ve « Y » nüshalarında « چايردى انلار اوزا اطينغ لار بيرلا » iken, « A » nüshası bunu « چايردى انلار اوزا اطلارى بيرلا » şeklinde yanlış yazmıştır. Ahmed Efendi tercümesinde (c. II, s. 300) bu cümleden maksadın "bir emîrin düşmanlarına karşı feryad etti, çığladı ve süvari kıt'alarını savaşa hazırladı" olduğu izah edilmiştir. Zimahşeri, El - Birûnî 'nin eserlerindeki ince « n » harfini نك , kalını da نغ şeklinde yazmıştır: تيزينكا (تيزينه), اويلوقينغا (uylukuña). Sıfat olan adetler de El-Birû-

hi'de ve Horezm'de yazılan diğer eski türkçe cümlelerde görüldüğü gibi «سكسنيچ آطا» ve «توقسنيچ آطا» dir. («P» nüshasında böyledir).

İşte, böyle bir metodla Zimahşeri'nin Horezm türkçe glossarı ihya edilirse, ondan sonra bu eserin muhtelif Türk illerinde, muhtelif zamanlarda yerli şivelere göre ne gibi tadillere maruz kaldığını tesbit etmek ve bu eseri Türk diyalektolojisi tarihini öğrenmekte tatbik etmek mümkün olacaktır. Her halde Zimahşeri'nin türkçesini tedkik eden zâtın arapça gibi, farsçayı da iyi bilmesi ve arapça aslında ne demek istediğini kesin olarak anlaması zarurîdir. Bu hususda İshak - Hocasr Ahmed Efendi'nin İstanbul'da basılmış olan türkçe tercüme, şerh ve tahlilleri (*Akşa el-arab*) çok faydalı olacaktır.

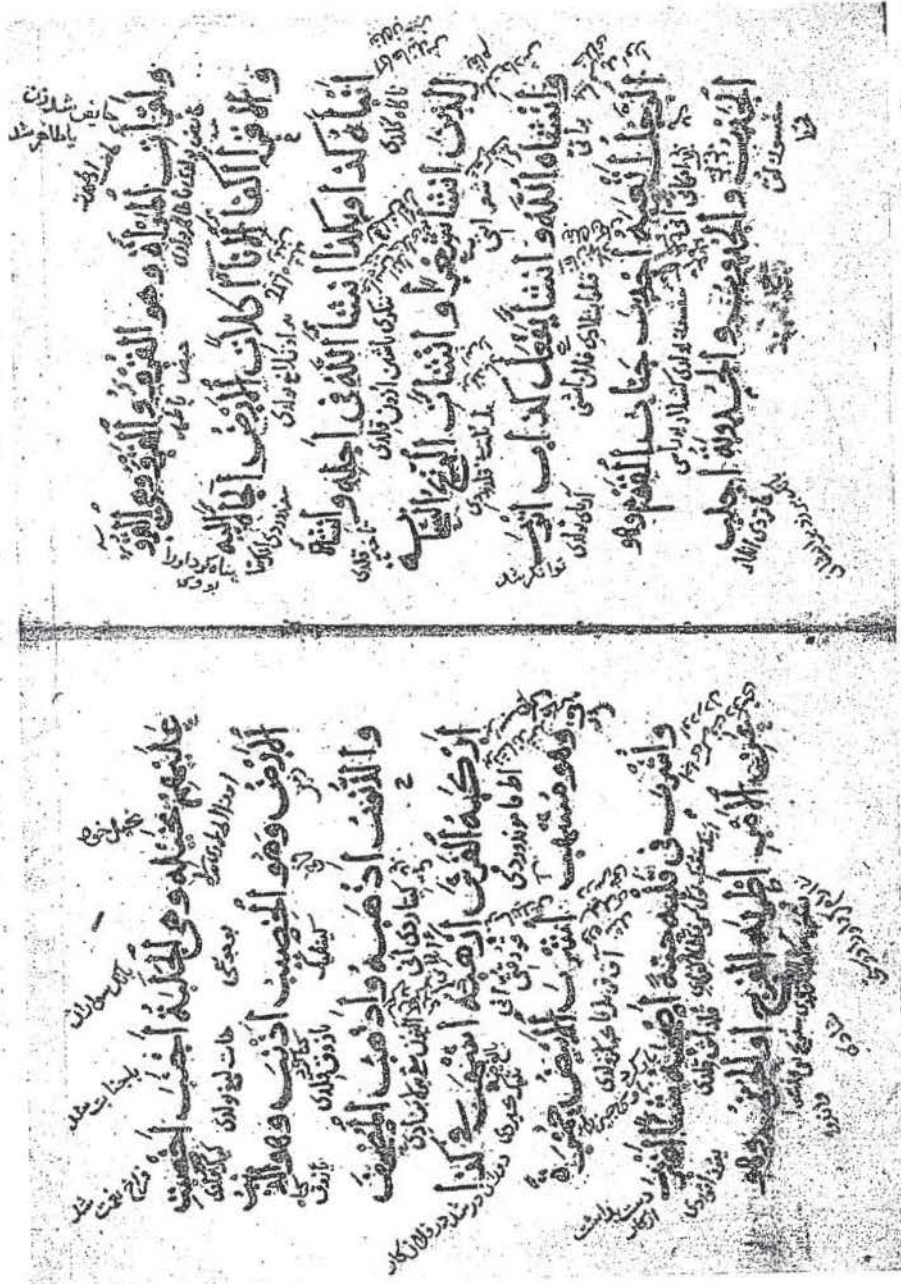
Ben bu iş ile şahsen meşgul olamıyorum. Ayit Muhammed ise 1951'de vefat etti. Şimdi Türk bilginlerinin Ayit Muhammed ile benim 1927'den başladığımız bu işi yeniden ele alıp, «P», «Y» ve «Bn» nüshalarını esas edinerek ikmal etmeleri çok faydalı olacaktır. «P» ve «Bn» nüshalarının mikrofilimleri elimizdedir. Bu işin tahakkuku çok yerinde bir hareket olurdu; çünkü 19 Mart 1975'de Zimahşeri'nin doğumunun 900 üncü sene-i devriyesi gelecektir. (Zimahşeri, 27 Recep 469'da doğmuştur). Türk dünyasının İslâm ilimleri bakımından en çok minnetdar olduğu bu büyük âlimin hatırasının tes'idi Türk milletine düşen bir iştir. Biz, Horezm'de yetişen bu büyük Türk bilgininin Türk diline ait, ehemmiyeti itibariyle Mahmud Kâşgarî'ninkine nisbetle ikinci mevkii tutan, fakat Kâşgarî'nin eserine aksettirilmeyen Horezm türkçesinin en mükemmel ve en zengin âbidesi olan eserini ihtifal gününe kadar tam olarak ihyâ etmiş olmalıyız.

PS. Hindistan'ın Ranipur Saray (Rezâiye) kütüphanesinde 3810 numarada «*Maqad-dimetü'l-eleb*» in «el'âl» kısmının çok güzel bir nüshası bulunmaktadır; yazı ve kâğıdına göre XIV. aşırda Horezm'de yazılmıştır. Farsça ve türkçesi «P» nüshasıninkine ile hemen hemen birdir; yani asıl Zimahşeri elinden çıkan redaksiyondandır ki, kitabın neşrinde elde bulunması şart olan nüshalardandır. Vr. 25 a :

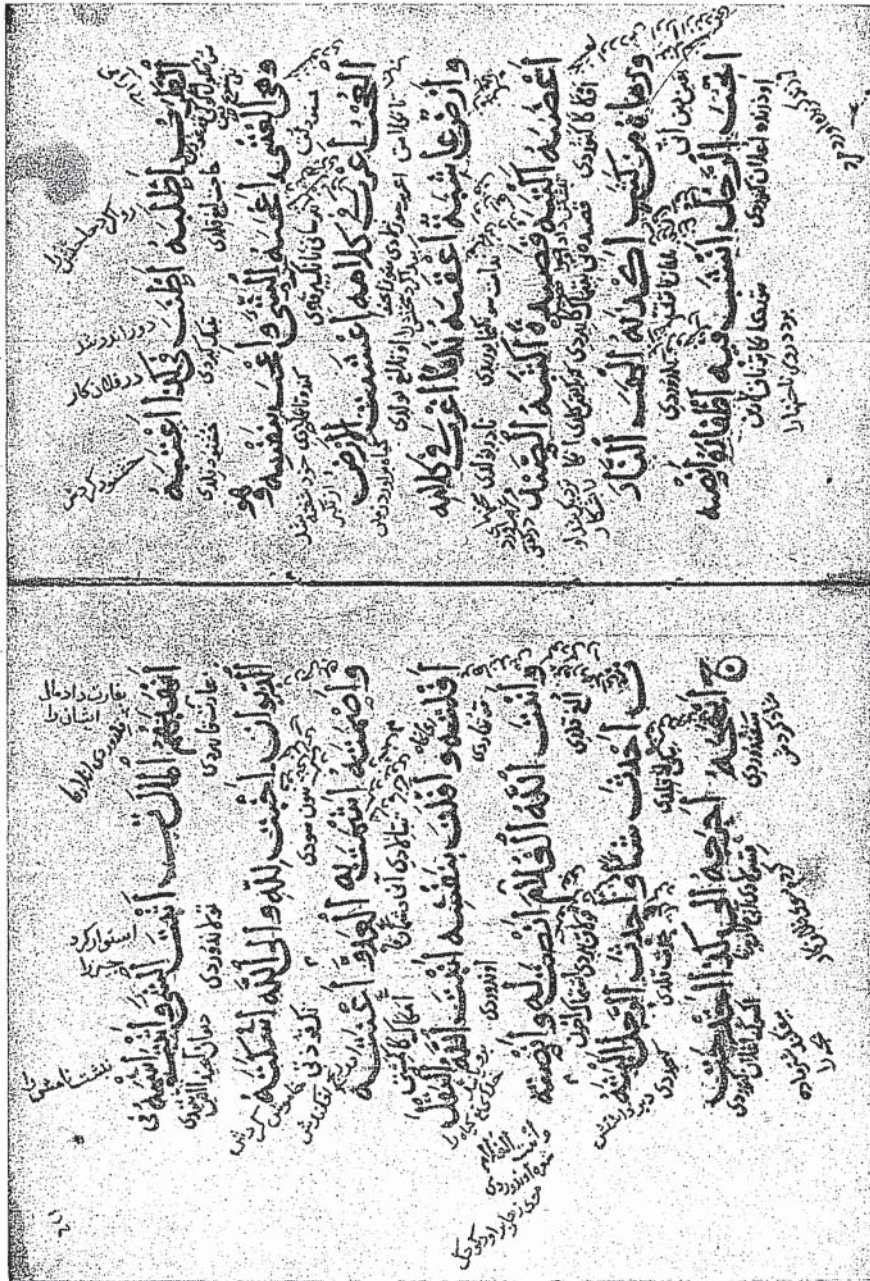
جواد = نخشى يوروشليك ا ط ؛ ذاد = تيماردى يبلقى لارى سويدىن ؛ علت فى الحساب
ينكىلدى ساقيش ايجيندا .

Resim III — « Mukaddimeti'l-erleb » in « Y » = Yozgrad nüshasından bir örnek

Resim IV « Mukaddimetü'l-edebe » in « Y » = Yozgad nüshasından bir örnek